

دانشگاه گنبد کاووس

نشریه "حفاظت زیست بوم گیاهان"

دوره سوم، شماره هفتم، پاییز و زمستان ۹۴

<http://pec.gonbad.ac.ir>

کاربرد روش مدل سازی رویشگاه پتانسیل در حفاظت رویشگاه لاله واژگون (*Fritillaria imperialis* L.)

مهدی نجفی^{*}، محمدرضا وهابی^۲، مصطفی ترکش اصفهانی^۲

^۱ دانش‌آموخته مرتعداری، دانشگاه صنعتی اصفهان و مدرس دانشگاه پیام نور ایلام

^۲ استادیار گروه مرتع و آبخیز، دانشکده منابع طبیعی، دانشگاه صنعتی اصفهان

تاریخ دریافت: ۹۴/۲/۲۷؛ تاریخ پذیرش: ۹۴/۷/۲۶

چکیده

تعیین مطلوبیت رویشگاه یکی از ارکان مهم مدیریت و حفاظت از گونه‌های گیاهی و حیات وحش محسوب می‌گردد. رویشگاه مطلوب تاثیر بسزایی بر بقاء و تولید مثل گونه‌ها خواهد داشت. امروزه با پیشرفت علم آمار و سیستم اطلاعات جغرافیایی تعیین رویشگاه بالقوه گونه‌های گیاهی با استفاده از روش‌های مدلسازی پراکنش جغرافیایی گونه‌های گیاهی میسر شده است در این پژوهش، با استفاده از مدل تحلیل عامل اکولوژیک (ENFA) رویشگاه گونه *Fritillaria imperialis* L. به‌عنوان گونه‌ای دارای ارزش دارویی صنعتی فراوان مدلسازی گردید به این ترتیب که داده‌های حضور این گونه با استفاده از روش نمونه‌گیری سیستماتیک با تعداد ۵۰۰ نقطه حضور با استفاده از GPS ثبت و سپس به یک نقشه با فرمت وکتوری تبدیل شد و نقشه‌های متغیرهای محیطی مانند نقشه‌های توپوگرافی، اقلیمی و خاک منطقه به کمک روش‌های زمین آمار و GIS تولید گردید و در نهایت نقشه رویشگاه این گونه ارزشمند ایجاد شد. بر طبق آنالیز ENFA، متغیرهای مقدار پتاسیم قابل جذب، مقدار فسفر قابل جذب، مدل رقومی ارتفاع، مقدار بارندگی سالیانه و جهت شیب منطقه مهم ترین عوامل در انتخاب رویشگاه لاله واژگون در منطقه مورد مطالعه می‌باشند مقادیر حاشیه‌گرایی، تخصص‌گرایی و تحمل‌پذیری در این مطالعه به ترتیب ۱/۵۴۷، ۶/۳۲۵ و ۰/۱۵۸ محاسبه شد که نشان می‌دهد که لاله واژگون یک گونه تخصص‌گرا در محدوده‌ی منابع رویشگاهی خود می‌باشد. برای بررسی صحت این مدل از نمایه *Boyes* استفاده شد و میزان صحت در این مدل برابر ۰/۰۹۲ تعیین گردید. نتایج این پژوهش می‌تواند در جهت پیشگیری از پیامدهای منفی جبران‌ناپذیر کاهش یا انقراض این گونه ارزشمند گیاهی کشور رویشگاه‌های جایگزین را پیشنهاد دهد.

واژه‌های کلیدی: مدل‌سازی گونه، تخصص‌گرایی، حاشیه‌گرایی، تحمل‌پذیری، بویس، لاله سرنگون

*مسئول مکاتبه: najafi630@yahoo.com

مقدمه

در روزگاران کهن، گیاهان برای معالجه بیماری‌ها به کار گرفته می‌شدند. همچنین عنصر اصلی تهیه مواد مختلف گیاهی برای مومیایی و حفظ اجساد و جلوگیری از فساد آنها و همچنین در تهیه روغن‌های طبی و عطرها و نظایر آنها نیز مورد استفاده قرار می‌گرفتند. سابقه درمان بیماری‌ها با گیاهان دارویی به قدمت تاریخ زیست انسان بر روی کره زمین است و انسان همواره به حکم تجربه، علم و اندیشه و بنا به مقتضیات در طول حیات در کره زمین به کمک گیاهان دارویی خود را مداوا کرده و می‌کند. از مهمترین شروط موفقیت یک طرح اصلاح مرتع از طریق کاشت گیاهان، به‌ویژه گیاهان دارویی انتخاب مکان صحیح برای کشت است. در ایران، منطقه زاگرس دارای فون و فلور منحصر به فرد بوده و غنی‌ترین ذخایر ژنتیکی کشور را دارا می‌باشد. زاگرس خاستگاه اصلی گونه لاله واژگون (*Fertillaria imperialis* L.) است. گیاه لاله واژگون علاوه بر ارزش دارویی از لحاظ زیبایی محیط و جذب اکوتوریست نیز حائز اهمیت است. این گیاه جزو گیاهان سمی مراتع نیز طبقه‌بندی می‌شود. ترکیبات شیمیایی موجود در آن دارای اثرات دارویی مهمی است. لاله واژگون از جنبه دارویی نیز از اهمیت زیادی برخوردار بوده، به‌طوری‌که وجود ترکیبات آلکالوئیدی و گلیکوزیدی برای آن گزارش شده است. این ترکیبات شیمیایی برای درمان دردهای روماتیسمی، بیماری‌های سیستم لنفاوی و به‌عنوان پاک‌کننده کبد مورد استفاده قرار می‌گیرد. این گیاه قابلیت تولید گلدانی را نیز دارا بوده و صادرات آن به‌صورت گلدانی امکان‌پذیر می‌باشد. طی چند سال اخیر رویشگاه‌های لاله واژگون به‌دلایل مختلفی از جمله: وقوع خشکسالی، توسعه صنعتی، توسعه شهری و روستایی و همچنین چرای غیراصولی دام تخریب گردیده است و این گونه با ارزش در معرض تهدید جدی قرار گرفته است (Afifian, 2010).

از طرفی تاکنون مطالعات اندکی مبنی بر تعیین رویشگاه بالقوه گونه‌های گیاهی به کمک روش تحلیل عاملی آشیان اکولوژیک (ENFA¹) صورت گرفته است. در این مطالعه با استفاده از روش مذکور سعی در تعیین ارتباط گونه لاله واژگون و متغیرهای محیطی (اقلیم، خاک، توپوگرافی) در استان اصفهان شده و در نهایت خروجی به‌صورت یک نقشه پراکنش گونه‌ای ارائه گردیده است. بازگرداندن گونه لاله واژگون به مراتع اصفهان نیز نیازمند انجام فعالیت‌های احیایی و اصلاحی است و همین موضوع تعیین رویشگاه بالقوه آن را لازم و ضروری می‌سازد. هدف از این پژوهش تعیین رویشگاه‌های بالقوه این گونه مرتعی و دارویی در مهمترین رویشگاه‌های پراکنده این گونه در سطح استان اصفهان با استفاده از روش تحلیل آشیان اکولوژیک (ENFA) می‌باشد. این روش از روش‌های نوین مدل‌سازی با

1. Ecological Nich Factor Analysis

بکار گیری داده‌های فقط حضور^۱ است و به دلیل صرفه جویی در زمان و کاهش هزینه مطالعه، به‌طور گسترده‌ای مورد استفاده قرار گرفته است و علاوه بر محاسبه مطلوبیت زیستگاه، عوامل بوم شناختی مهمی نظیر تخصص گرایی^۲، حاشیه گرایی^۳ و تحمل پذیری^۴ را نیز محاسبه می‌کند که هر یک دارای مفاهیم اکولوژیکی مهمی هستند (Hirzel *et al.*, 2001). روش مذکور از نظر ماهیت عملکرد با روش تحلیل مولفه‌های اصلی^۵ شباهت زیادی دارد و پس از تبدیل متغیرهای زیستگاهی به عوامل^۶ به بررسی رابطه حضور گونه با متغیرهای زیست محیطی می‌پردازد. این روش در دنیا بسیار متداول است و در کشور ما نیز در سال‌های اخیر چند تحقیق بر پایه آن انجام پذیرفته است.

اولین بار هیرزل و همکاران (Hirzel *et al.*, 2001) در مقاله‌ای با عنوان "تحلیل عاملی آشیان اکولوژیکی: چگونگی محاسبه نقشه‌های تناسب رویشگاه بدون داده‌های غیاب" روش ENFA را به صورت یک مجموعه در نرم‌افزار Biomaper مورد استفاده قرار دادند در این مقاله استفاده از داده‌های فقط حضور برای تعیین زیستگاه بز کوهی در سوئیس استفاده شد. در سال‌های اخیر اغلب مطالعاتی که با استفاده از ENFA و نرم‌افزار بیومپر در دنیا صورت گرفته است برای تعیین زیستگاه حیات وحش بوده است که علت این امر عدم اطمینان پذیری داده‌های غیاب برای گونه‌های حیات وحش ذکر شده است (مصطفوی و همکاران، ۱۳۸۹؛ Habibi, 2007) مطالعاتی همچون امید و همکاران (2010 Omidi *et al.*, و هنگل و همکاران (Hengl *et al.*, 2009) به تعیین زیستگاه گونه‌های مختلف جانوری در مناطق مختلف زیستی پرداخته‌اند اما مطالعاتی که گونه‌های گیاهی را مورد بررسی و رویشگاه‌های آنها را تعیین کرده نیز صورت پذیرفته‌اند. به‌عنوان مثال می‌توان به مطالعه واکلاویچ و اورنگا (Vaclavic, 2008) بر روی درخت افرا در ماساچوست آمریکا، نیتی و همکاران (Neeti *et al.*, 2007) روی توزیع مکانی علف هرز ژاپنی در ماساچوست و سانگلین و همکاران (Songlin *et al.*, 2007) برای تعیین رویشگاه بالقوه گونه شاه بلوط در منطقه ماموت کیو (Mammoth Cave) اشاره کرد.

در این مقاله با استفاده از روش ENFA به تعیین رویشگاه پتانسیل گیاه دارویی لاله واژگون پرداخته شد لاله واژگون (*Fritillaria imperialis* L.) از جمله گل‌های بهاری است که به‌طور طبیعی در فروردین و اردیبهشت ماه گل می‌دهد و دارای گل‌های بسیار جذاب و با عمر طولانی می‌باشد. اطلاعات اکولوژیکی بسیار کمی در مورد این گیاه زیبای بومی ایران وجود دارد. این جنس از خانواده Liliaceae

-
- 1- Presence only
  - 2- Specialization
  - 3- Marginality
  - 4- Tolerance
  - 6- Principle Component Analysis
  - 7- Factors

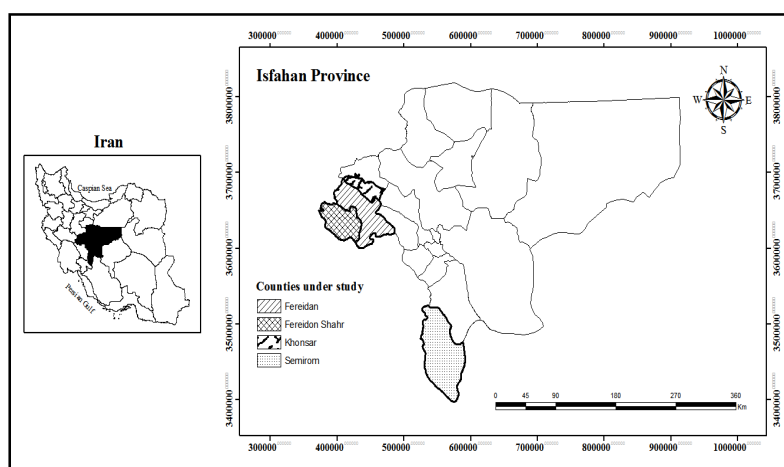
است و حدود ۱۰۰ گونه دارد و در نواحی معتدل نیمکره شمالی پراکنش یافته است. تعداد کمی از این گونه‌ها بومی قبرس، جنوب ترکیه و ایران است (Mozafarian, 2006) در ایران ۱۵ گونه از جنس *Fritillaria* شامل گونه‌های گیاه علفی، چند ساله و پیازدار شناسایی شده است لاله واژگون از گیاهان منحصر به فرد از نظر زیبایی می‌باشد که جلوه بی‌نظیر و کمیاب طبیعت گوناگون ایران را نمایان می‌کند؛ مناظر زیبا و پوشش منحصر به فرد آن هر ساله هزاران نفر را به مناطق زندگی این گل می‌کشاند. لاله واژگون از جمله گونه‌های گیاهی شاخص منطقه زاگرس (اقلیم خشک معتدل) است که به‌طور وحشی رویش می‌یابد و از نظر زیبایی و جذب گردشگر اهمیت ویژه دارد. بنابراین می‌توان در مرحله اول حفظ ذخایر فعلی این گیاه را در اولویت قرار داد یعنی مناطق مستعد رویش با حضور این گونه شناخته شود و مورد حمایت و حفاظت سازمان‌های دولتی قرار گیرد و در گام بعدی جهت جذابیت بیشتر برای گردشگران به احیاء مناطق مستعد از طریق کشت گونه پرداخت (Afifian, 2010). این گیاه تحت تاثیر دمای هوا از اوایل بهار در نواحی شمالی زاگرس شروع به شکوفایی می‌کند و در مناطق جنوبی در اواسط اردیبهشت به گل می‌نشیند. این گیاه تا ارتفاع ۱۰۰ سانتی‌متری رشد می‌کند و عمر کوتاهی دارد، به‌طوری‌که در اواخر بهار خزان می‌کند و به‌صورت پیاز زاد آوری می‌یابد. براساس سیاست‌های سازمان حفاظت محیط زیست گیاه لاله واژگون به‌عنوان ذخیره عنصر زیبا شناختی قلمداد می‌گردد و با توجه به میزان تخریب عرصه‌های طبیعی رویشگاه آن، حفاظت از رویشگاه‌های آن، بیش از گذشته احساس می‌شود. با توجه به شرایط موجود (پراکنش محدود گیاه به همراه چرای دام، جاده‌سازی، بوته‌کشی و برداشت گل و پیاز به‌صورت غیر قانونی و عرضه آن به بازار) به نظر می‌رسد که این گونه در آینده با چالش جدی برای بقا روبه‌رو گردد (Karimi, 2007). مدیریت اصولی و برنامه‌ریزی شده گیاه لاله واژگون، نیازمند مطالعات اکولوژیک و شناسایی ویژگی‌های رویشگاهی آن است تا بر این اساس بتوان رویشگاه‌های بالقوه لاله واژگون را با هدف احیاء و توسعه رویشگاه‌ها تعیین نمود. از اینرو در این تحقیق با توجه به اهمیت گونه لاله واژگون، این گیاه برای شناسایی و تعیین رویشگاه بالقوه انتخاب شد.

مواد و روش‌ها

این تحقیق در مناطق عمده رویش گونه لاله واژگون در غرب و جنوب غرب استان اصفهان (شهرستانهای فریدونشهر، فریدن، خوانسار و سمیرم) انجام شد.

منطقه مطالعاتی: استان اصفهان با وسعت ۱۰۶۱۷۹ کیلومترمربع، حدود ۴۵/۶ درصد از مساحت کل کشور را به خود اختصاص داده است. این استان بین ۳۰°۴۲' تا ۳۴°۳۰' عرض شمالی و ۴۹°۳۶' تا ۵۵°۳۲' طول شرقی در ایران مرکزی قرار دارد. میانگین سالانه بارش در سطح استان معادل ۱۵۰

میلی‌متر است. ۳۲ درصد استان کمتر از ۱۰۰ و ۵۰ درصد آن کمتر از ۱۱۰ میلی‌متر بارش دریافت می‌کند. تنها بارش ۵ درصد استان اصفهان بیش از ۴۰۰ میلی‌متر است با توجه به وجود ناهمواری‌های استان که در بخش‌های غربی و جنوب غربی استان توزیع شده است، این نواحی دارای درجه حرارت کمتر بوده در حالی که نواحی پست شرقی و شمال شرقی استان دارای درجه حرارت بالاتری می‌باشد (Agriculture and Natural Resources Research Center, 2001).

شکل ۱- نمایش موقعیت جغرافیایی منطقه مورد مطالعه

شهرستان فریدونشهر و در فاصله ۱۴۰ کیلومتری مرکز شهرستان اصفهان قرار دارد. از نظر موقعیت جغرافیایی، این منطقه بین $26^{\circ}17'0''$ تا $50^{\circ}35'40''$ طول شرقی و $32^{\circ}41'46''$ تا $33^{\circ}07'40''$ عرض شمالی واقع شده است. وسعت محدوده مطالعاتی حدوداً ۱۰۰۰ کیلومترمربع و متوسط ارتفاع برابر با ۲۶۶۲ متر از سطح دریا می‌باشد. متوسط بارش منطقه ۴۵۰ میلی‌متر برآورد شده است. شیب غالب منطقه در کلاس ۱۲-۲۵ درصد قرار دارد. مراتع محدوده مورد مطالعه به صورت مراتع ییلاقی مورد استفاده قرار می‌گیرد و میانگین درجه حرارت سالانه در آن $18/3$ درجه سانتی‌گراد است. حداکثر ارتفاع از سطح دریا در منطقه مورد مطالعه ۳۹۸۷ و حداقل آن ۱۷۷۰ متر از سطح دریا می‌باشد (Afifian, 2010)

بخشی از این تحقیق در شهرستان فریدن اصفهان انجام پذیرفت که در مجاورت شهرستان فریدونشهر قرار دارد و مرکز آن شهر داران است این شهرستان در حد فاصل طول‌های جغرافیایی $49^{\circ}52'$ تا $50^{\circ}51'$ دقیقه شرقی و عرض جغرافیایی $31^{\circ}33'$ تا $33^{\circ}22'29''$ شمالی واقع است.

حداکثر درجه حرارت سالانه ۳۴ حداقل درجه حرارت سالانه ۲۱/۴- متوسط دما ۸ درجه و بارندگی ۴۰۰ میلی‌متر است. وسعت این شهرستان حدود ۳۰۱۲ کیلومترمربع و ارتفاع آن از سطح دریا ۲۳۹۰ متر می‌باشد (Afifian, 2010).

بخش دیگر این مطالعه در شهرستان خوانسار انجام گرفت این شهرستان در محدوده جغرافیایی ۵۸' ۴۹° تا ۴۶' ۵۰° شرقی و ۳۳' ۳۸' تا ۳۳' ۳۸' شمالی واقع شده است حداکثر و حداقل بارندگی و بارندگی متوسط به ترتیب ۲۳۱، ۴۱۵ و ۳۲۵ میلی‌متر گزارش شده است حداکثر مقدار تبخیر و تعرق پتانسیل سالانه در منطقه مورد مطالعه ۷۳۰ میلی‌متر و حداقل آن حدود ۶۵۰ میلی‌متر می‌باشد. مقدار متوسط تبخیر و تعرق پتانسیل در منطقه برابر با ۶۸۰ میلی‌متر بوده است و کل محدوده این شهرستان از نظر تقسیم‌بندی اقلیمی آمبرژه در اقلیم نیمه مرطوب قرار می‌گیرند. حداکثر دمای متوسط سالانه این منطقه ۱۵ درجه و حداقل آن ۱۰ درجه سانتی‌گراد ثبت شده است (Sanguni, 2011).

شهرستان سمیرم در استان اصفهان در فاصله ۱۶۰ کیلومتری جنوب غربی شهر اصفهان واقع شده است. وسعت این شهرستان ۵۲۷۳/۹۵ کیلومترمربع و با مختصات ۱۷' ۵۱° تا ۳' طول شرقی و ۴۲' ۳۰° تا ۵۱' ۳۱° عرض شمالی می‌باشد که با ارتفاع متوسط ۲۴۰۰ متر از دریا بین سه استان چهارمحال و بختیاری، کهگیلویه و بویر احمد و فارس واقع شده است (Agriculture and Natural Resources Research Center, 2001).

جمع‌آوری داده‌های حضورگونه و اطلاعات محیطی

این لایه از طریق پیمایش صحرایی و مشاهدات مستقیم حضور گونه (تعداد ۵۰۰ نقطه) با استفاده از دستگاه GPS ثبت و سپس در نرم‌افزار IDRISI به یک نقشه با فرمت وکتوری تبدیل شد. از سیستم‌های اطلاعات جغرافیایی (GIS) و زمین آمار به منظور تولید نقشه متغیرهای محیطی استفاده گردید بدین منظور، ۱۷ لایه اطلاعاتی از شرایط اقلیمی، خاک و فیزیوگرافی تهیه شد این لایه‌ها شامل: لایه‌های اقلیمی (بارندگی متوسط سالیانه، دمای متوسط سالیانه، پتانسیل تبخیر و تعرق، تعداد ساعات آفتابی، تعداد روزهای یخبندان) لایه‌های خاک شامل (مقدار پتانسیم خاک، مقدار فسفر خاک، درصد رس، درصد هدایت الکتریکی، درصد کربن آلی، قلیائیت، درصد شن، درصد سیلت، درصد اشباع آب خاک) و لایه‌های فیزیوگرافی شامل (نقشه رقومی ارتفاعی، مقدار شیب و جهت شیب) می‌باشد (Yaghmaei, 2008) نرم‌افزار بیومپر نرم‌افزاری است که برای انجام روش تحلیل عاملی آشیان اکولوژیک (ENFA) طراحی شده است استفاده از این نرم‌افزار می‌تواند مناطق مناسب زیستگاه گونه‌های مختلف گیاهی و جانوری را تعیین کرده و عوامل محیطی موثر بر آنها را تفکیک نماید. بنابراین در این پژوهش از نرم‌افزار مذکور برای تعیین رویشگاه بالقوه لاله واژگون استفاده شد.

تعیین رویشگاه پتانسیل با استفاده از روش مدلسازی

نقشه حضور گونه ابتدا به فرمت رستری (شبکه ای) و سپس به نقشه بولی (صفر و یک) تبدیل شد تا قابل ورود به آنالیز تجزیه و تحلیل عاملی آشیان بومشناختی باشد. در نهایت این نقشه به عنوان متغیر وابسته وارد آنالیز گردید. هیرزل و همکارانش (Hirzel *et al.*, 2001) پیشنهاد نمودند که تعداد متغیرهای زیستگاهی وارد شده به آنالیز نباید بیش از ده متغیر باشد.

ENFA از لایه‌های اطلاعاتی زیست‌محیطی گوناگونی استفاده می‌کند تا پراکنش اکولوژیکی گونه‌ها را تعیین کند. نرم‌افزار بیومپر نقاط حضور گونه و ویژگی‌های منطقه را بررسی می‌کند و براساس عوامل حاشیه‌گرایی و تخصص‌گرایی گونه نقشه‌ی تناسب رویشگاه را بدست می‌آورد. یک گونه کانونی ممکن است اثر حاشیه‌ای از خود نشان دهد. به این معنی که میانگین حضور گونه در گونه و سلول‌هایی که وجود دارد با میانگین کلی سلول‌ها تفاوت داشته باشد و یا اثر تخصصی را نشان دهد به این معنی که انحراف معیار حضور گونه در سلول‌ها با کل سلول‌های موجود تفاوت داشته باشد. میانگین حضور گونه در سلول‌ها با میانگین متغیرهای اکوجغرافیایی متفاوت خواهد بود؛ چون گونه در دامنه خاصی از آن متغیر اکوجغرافیایی قرار دارد (Sanguni, 2011).

برای انجام آنالیزهای مربوط به تعیین رویشگاه بالقوه یک گونه در محیط نرم‌افزار Biomapper نیاز به تعدادی لایه‌ی اطلاعات اکوجغرافیایی و همچنین لایه‌ی نقاط حضور گونه داریم. در خصوص حداقل نقاط حضور برای اجرای روش ENFA باید گفت که این موضوع به عوامل متعددی نظیر یکنواخت بودن منطقه، میزان تخصصی بودن گونه و میزان دقت مطالعه بستگی دارد. اما با این حال هیرزل (Hirzel *et al.*, 2001) معتقد است که با حدود ۲۰ تا ۳۰ نقطه نتایج بدست آمده بسیار مشابه با استفاده از صدها نقطه خواهد بود (Safaei, 2012).

آنالیز تحلیل عاملی آشیان اکولوژیک تا حدودی به نرمال بودن داده‌های ورودی حساسیت دارد؛ زیرا داده‌های غیر نرمال سبب انحراف از محاسبات شده و داده‌های خروجی را دچار خطا می‌کند. به همین منظور متغیرهای مستقل که همان نقشه‌های محیطی هستند به روش BOX-COX نرمال شدند. این روش از معادله زیر تبعیت می‌کند که در آن $T(X)$ ، میزان تبدیل یافته، X ، متغیر اصلی و Y ، ضریب همبستگی داده‌ها می‌باشد.

$$T(x) = \frac{(XY-1)}{Y} \quad \text{معادله ۱}$$

با اطمینان از نرمال بودن متغیرها، به بررسی همبستگی آن‌ها پرداخته شد. استفاده از لایه‌های همبسته می‌تواند با افزایش درجه آزادی، درستی مطالعه را کاهش دهد و به غلط در یک آزمون باعث افزایش مصنوعی ضریب همبستگی شود.

بنابراین در غالب ماتریس همبستگی^۱ بررسی‌ها انجام می‌شود. توصیه می‌شود که اگر دو یا چند متغیر دارای همبستگی بیش از ۸۵ درصد باشند، یکی از آنها از فهرست متغیرهای وارد شونده حذف گردد (Safaei, 2012).

نتایج

با انجام آنالیز ENFA خروجیهای مختلفی شامل ماتریس همبستگی گونه، ماتریس امتیازی، ماتریس کواریانس و مقادیر ویژه حاصل گردید و مورد آزمون قرار گرفت. ایجاد ماتریس همبستگی و انجام آنالیز تجزیه به مؤلفه‌های اصلی (PCA) بین متغیرها از هسته‌های اصلی در پردازش اطلاعات در نرم‌افزار *Biomapper* است. از این رو در قدم اول با ایجاد ماتریس همبستگی بین ۱۷ متغیر محیطی، متغیرهایی که دارای همبستگی بیش از ۸۵ درصد بودند از آنالیز حذف شدند، سپس با انجام PCA متغیرهای مهم‌تر شناسایی شدند. از بین ۱۷ متغیر محیطی وارد شده به نرم‌افزار تنها بر روی ۵ متغیر محیطی امکان انجام آنالیز ENFA وجود داشت. متغیرهای مدل رقومی ارتفاع، مقدار پتاسیم قابل جذب، جهت جغرافیایی، مقدار بارندگی سالیانه و مقدار فسفر قابل جذب به‌عنوان ورودی‌های این مدل استفاده شد.

جدول ۱ - ماتریس همبستگی متغیرهای مستقل محیطی.

مدل رقومی ارتفاع	مقدار پتاسیم	جهت جغرافیایی	مقدار بارندگی سالیانه	فسفر	
۱	۰/۶۷۶	۰/۷۵۴	۰/۷۲	۰/۸۵	مدل رقومی ارتفاع
۰/۶۷۶	۱	۰/۶۷	۰/۴۳۹	۰/۷۵۸	مقدار پتاسیم
۰/۷۵۴	۰/۷۲	۱	۰/۶۵۷	۰/۸۳۹	جهت جغرافیایی
۰/۷۲	۰/۴۳۹	۰/۶۵۷	۱	۰/۷۹۹	مقدار بارندگی سالیانه
۰/۸۵	۰/۷۵۸	۰/۸۳۹	۰/۷۹۹	۱	فسفر

ماتریس امتیازی (جدول ۲) حاصل از آنالیز ENFA نشان‌داد که مهمترین عوامل در تعیین مطلوبیت رویشگاه لاله واژگون به ترتیب شامل متغیرهای مدل رقومی ارتفاع، مقدار پتاسیم قابل جذب، جهت جغرافیایی، مقدار بارندگی سالیانه و مقدار فسفر قابل جذب می‌باشند

1- Correlation matrix

جدول ۲- ماتریس امتیازی متغیرهای مستقل محیطی.

ردیف	۱	۲	۳	۴	۵	حاشیه‌گرایی	تخصیص‌گرایی
مقدار پتاسیم قابل جذب	۰/۵۵۳	-۰/۰۴۵	-۰/۷۱۸	۰/۲۱	۰/۲	۰/۹۱	۳/۶۸
مقدار فسفر قابل جذب	۰/۰۹	۰/۸۶۴	۰/۰۰۴	-۰/۳۶۲	۰/۱۳	۰/۸۰	۳/۵۰
جهت جغرافیایی	۰/۳۰۵	۰/۰۶۲	-۰/۰۹۳	-۰/۰۶۱	-۰/۸۷۳	۰/۸۹	۳/۶۱
مقدار بارندگی سالیانه	۰/۶۹۷	۰/۱۲۴	۰/۳۲۳	-۰/۴۶۱	۰/۰۰۶	۰/۸۲	۳/۵۶
مدل رقومی ارتفاع	۰/۳۲۸	-۰/۴۸۱	۰/۶۰۹	۰/۷۸۱	۰/۴۲۴	۰/۹۶	۳/۸۰

در جدول ۳ متغیرهای محیطی بر اساس اهمیت نشان داده شده‌اند.

جدول ۳- ماتریس امتیازات بدست آمده از آنالیز عاملی آشیان اکولوژیک.

متغیرهای محیطی	ENFA عامل				
	اول حاشیه‌گرایی ۱۰۰٪	عامل دوم ENFA	عامل سوم ENFA	عامل چهارم ENFA	عامل پنجم ENFA
	تخصیص‌گرایی	تخصیص‌گرایی	تخصیص‌گرایی	تخصیص‌گرایی	تخصیص‌گرایی
مدل رقومی ارتفاع	۰/۹۷	۰/۰۲	۰/۰۲	-۰/۰۷	۰/۲۴
مقدار پتاسیم قابل جذب	-۰/۹۱	۰/۰۴	۰/۱۳	۰/۳۸	۰
جهت جغرافیایی	-۰/۸۹	-۰/۰۵	-۰/۴۴	۰/۰۰	-۰/۰۶
مقدار بارندگی سالیانه	-۰/۸۲	۰/۵۱	۰/۱۳	-۰/۱۹	-۰/۱۰
مقدار فسفر قابل جذب	-۰/۸	-۰/۵۵	۰/۱۸	-۰/۱۵	-۰/۰۸

جدول ۳- سهم هریک از متغیرهای محیطی را در توزیع جغرافیایی گونه‌ی مطالعاتی نشان می‌دهد. مطابق این جدول، عامل اول آنالیز ENFA ۱۰۰ درصد حاشیه‌گرایی و ۷۸ درصد تخصیص‌گرایی را نشان می‌دهد. عامل دوم ۱۱ درصد، عامل سوم ۵ درصد، عامل چهارم ۴ درصد و عامل پنجم ۲ درصد تخصیص‌گرایی گونه را در منطقه نمایش می‌دهد. مقادیر مثبت حاشیه‌گرایی (ستون اول) بیان می‌کند که گونه در تمایل به رویش در حدی بالاتر از میانگین آن عامل دارد و مقادیر منفی نشان‌دهنده‌ی آن است که گونه مایل به رویش در مقادیر کمتری از آن عامل در محیط است.

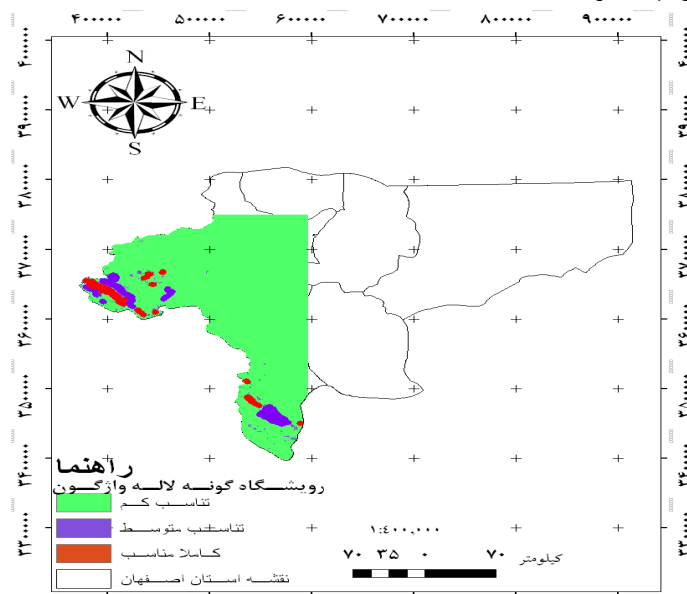
جدول ۴- نتایج آنالیز ENFA

آنالیز عوامل اصلی مدل	
۱/۵۴۷	حاشیه گرایی
۶/۳۲۵	تخصص گرایی
۰/۱۵۸	تحمل پذیری

مقادیر حاشیه گرایی، تخصص گرایی و تحمل پذیری در این مطالعه به ترتیب ۱/۵۴۷، ۶/۳۲۵ و ۰/۱۵۸ محاسبه شد. حاشیه گرایی بیش از یک (۱/۵۴) بدین معنی است که لاله واژگون در منطقه مطالعاتی، تا حدودی مجموعه شرایط رویشگاهی بالاتر از شرایط میانگین منطقه را ترجیح می‌دهد. فاکتور تحمل پذیری گونه در محدوده منابع مورد استفاده خود، در رویشگاه محاسبه شد. مقدار کم این شاخص (۰/۱۵۸) نشان می‌دهد که لاله واژگون تا حدی یک گونه تخصص گرا در محدوده منابع رویشگاهی خود می‌باشد.

تهیه نقشه رویشگاه بالقوه

در این مطالعه، با مقایسه مقادیر شاخص بویس چهار الگوریتم مورد استفاده در نرم‌افزار برای تولید نقشه‌ی رویشگاه بالقوه (شکل ۴) الگوریتم میانگین هارمونیک انتخاب شد و سپس نقشه‌ی رویشگاه بالقوه لاله واژگون تهیه گردید.

شکل ۴- رویشگاه بالقوه گونه لاله واژگون در منطقه‌ی مطالعاتی

جدول ۵- مساحت هر طبقه از رویشگاه.

درصد مساحت	مساحت (هکتار)	طبقه بندی رویشگاه	
۹۷/۲	۳۷۴۸۳۷۵	رویشگاه نامناسب	۰-۳۳
۶۱/۲	۱۰۰۶۰۰	رویشگاه باتناسب متوسط	۳۳-۶۶
۰/۱۹	۷۳۰۰	رویشگاه مناسب	۶۶-۱۰۰

جدول ۶- ارزیابی مدل های تولید شده بر اساس شاخص بویس در الگوریتم های مختلف.

شاخص بویس و انحراف معیار	الگوریتم
0.718 ± 0.4822	الگوریتم میانه
0.818 ± 0.5269	الگوریتم میانگین هندسی
0.922 ± 0.78	الگوریتم میانگین هارمونیک
0.857 ± 0.4163	الگوریتم حداقل فاصله

با توجه به شاخص بویس، تعداد ۳ کلاس برای نقشه رویشگاه بالقوه تعیین شد. طبقه بندی شامل کلاس یک (۰-۳۳) رویشگاه نامناسب، کلاس دو (۳۳-۶۶) تناسب متوسط، کلاس سه (۶۶-۱۰۰) رویشگاه مناسب) می باشد (جدول ۴) و طبق نتایج حاصله از جدول ۴، بیشترین مساحت در هر کلاس مربوط به کلاس ۱ و کمترین متعلق به کلاس ۳ می باشد و ۰/۱۹ درصد منطقه (۷۳۰۰ هکتار) را رویشگاه مناسب تشکیل می دهد.

ارزیابی صحت مدل

مهمترین شاخص ارزیابی صحت که در نرم افزار Biomapper قابل دسترس است شاخص بویس می باشد نمایه بویس برای نقشه های تولید شده به روش میانگین هارمونیک فاصله برابر با ۰/۹۲ بود که با توجه به وسعت زیاد منطقه، صحت مدل بسیار خوب ارزیابی می شود. نتایج حاصل از این ارزیابی نشان می دهد که نقشه تولید شده با میانگین هارمونیک فاصله دارای بالاترین صحت می باشد و پس از آن نقشه های تولید شده الگوریتم حداقل فاصله و الگوریتم میانگین هندسی فاصله به ترتیب با شاخص هایی برابر با ۰/۸۵ و ۰/۸۱ قرار می گیرند.

بحث و نتیجه گیری

بهره برداری پایدار از گیاهان دارویی با توجه به پتانسیل مراتع کشور نیازمند شناخت مکان مرتعی مناسب است. استفاده از روش های مدل سازی رویشگاه پتانسیل به تشخیص این مناطق جهت کشت گیاهان مختلف با ارزش دارویی، علوفه ای و غیره کمک می کند. گیاه لاله واژگون از جمله این گیاهان با

ارزش است. هدف اصلی این پژوهش تعیین مؤثرترین عوامل محیطی بر پراکنش گونه لاله واژگون با استفاده از مدل ENFA در منطقه غرب و جنوب غرب استان اصفهان بوده تا به کمک آن نقشه رویشگاه بالقوه این گونه تهیه شود.

نتایج این مطالعه نشان می‌دهد که از کل مساحت ۳۸۵۶۲۷۵ هکتاری محدوده مورد مطالعه، ۷۳۰۰ هکتار از کل منطقه در کلاس رویشگاهی مناسب برای گونه لاله واژگون قرار دارد. همچنین ۱۰۰۶۰۰ هکتار از منطقه نسبتاً مناسب و ۳۷۴۸۳۷۵ هکتار از منطقه برای رویش لاله واژگون نامناسب می‌باشد. همچنین این مدل نشان می‌دهد که مهم‌ترین عوامل کلیدی برای رویشگاه گونه لاله واژگون عبارتند از دل رقومی ارتفاع، مقدار پتاسیم قابل جذب، جهت جغرافیایی، میزان بارندگی سالیانه و مقدار فسفر قابل جذب هستند.

عفیفیان (Afifian, 2010) در پژوهشی به شناسایی و تعیین برخی از مواد موثره گیاه لاله واژگون و بررسی ارتباط آن با شرایط رویشگاه در منطقه غرب استان اصفهان پرداخت. نتایج وی نشان داد مهم‌ترین عوامل رویشگاه عبارتند از جهت جغرافیایی شرق، درصد آهک، ضریب خشکی دومارتن، ارتفاع از سطح دریا، ضریب رطوبتی آمبرژه، متوسط بارندگی سالیانه و پتاسیم قابل جذب خاک بود. در این مطالعه مشخص شد که لاله واژگون بیشتر در ارتفاع بین ۲۵۰۰-۲۳۰۰ متر مشاهده شد و در این رابطه معمار مشرفی (Memar Moshrefi, 2008) بیان کرد لاله واژگون در ارتفاعات ۲۰۰۰ متر در مناطق سرد کشور به صورت خودرو می‌روید و برای بهبود وضعیت رویشی و بالابردن کمیت و کیفیت رویشی و ارائه گل خارج از فصل باید از ترکیب تیمار سرمایی و جیبر لین در زمان مناسب استفاده گردد.

از آنجائی که این گونه بیشتر در ارتفاعات (۲۵۰۰-۲۳۰۰) رویش دارد و با افزایش ارتفاع میزان بارندگی زیاد و مقدار دما کاهش می‌یابد این مطلب را نشان می‌دهد که این گونه به دمای متوسط نیاز دارد و همچنین با توجه به این مطالعه چون لاله واژگون بیشتر در شیب‌های شمالی دیده شده است این موضوع تایید می‌شود. اسلام زاده بیان می‌کند که این گونه در شیب‌های شمالی دیده می‌شود و بنابراین جهت رشد مناسب به دمای متوسط نیاز دارد (Eslamzadeh, 2009).

گردانا تومویس و همکاران^۱ (Tomovic, 2007) در مطالعه‌ای موردی در صربستان در رابطه با توزیع، رویشگاه و طبقه‌بندی لاله واژگون بیان داشت که این گونه بیشتر در شیب‌های شمالی منطقه دیده می‌شود با آنکه ممکن است در دامنه‌های دیگر هم دیده شود.

1- Tomovic

در جدول ۳، نتایج حاصل از آنالیز متغیرها نشان می‌دهد که مهمترین عامل در تعیین رویشگاه بالقوه، مدل رقومی ارتفاع و خصوصیات خاک از جمله مقدار پتاسیم و فسفر است؛ پارامترهای مهم مثل تیپ خاک و توپوگرافی برای تعیین مکان‌های مناسب کافی است (عبدالهی، ۱۳۸۵). آهک در شکل‌گیری خاکدانه و افزایش ظرفیت نگهداری خاک نقش مهمی دارد و با کاهش آهک، رطوبت اشباع و رطوبت خاک نیز کاهش می‌یابد (Sanguni, 2011).

زارع چاهوکی (۱۳۸۶) با کاربرد روش رگرسیون لجستیک در بررسی رابطه حضور گونه‌های گیاهی و عوامل محیطی در مراتع پشتکوه یزد بیان کرد که خصوصیات خاک از مؤثرترین عوامل تفکیک تیپ‌های رویشی منطقه‌اند.

ویژگی‌های فیزیکی و شیمیایی خاک نقش اساسی در رشد گیاه دارند. خاک تابعی از اقلیم، اورگانیسیم‌ها، توپوگرافی، مواد مادری و زمان است. فاکتورهای فیزیکی چون رطوبت و بافت خاک و فاکتورهای شیمیایی شامل: pH، کلسیم تبدالی و کربن آلی ترکیب گونه‌های گیاهی را تحت تاثیر قرار می‌دهند؛ آب در دسترس یکی از فاکتورهای اولیه کنترل‌کننده پراکنش گونه‌هاست (جعفریان جلودار، ۱۳۸۷).

مقادیر حاشیه‌گرایی، تخصص‌گرایی و تحمل‌پذیری در این مطالعه به ترتیب ۱/۵۴۷، ۶/۳۲۵ و ۰/۱۵۸ محاسبه شد. حاشیه‌گرایی بیش از یک (۱/۵۴۷) بدین معنی است که لاله واژگون در منطقه مطالعاتی، تا حدودی مجموعه شرایط رویشگاهی بالاتر از شرایط میانگین منطقه را ترجیح می‌دهد. فاکتور تحمل‌پذیری گونه در محدوده منابع مورد استفاده خود، در رویشگاه محاسبه شد. مقدار کم این شاخص (۰/۱۵۸) نشان می‌دهد که لاله واژگون یک گونه تخصص‌گرا در محدوده‌ی منابع رویشگاهی خود می‌باشد. به عبارت دیگر بیان می‌کند که گونه مذکور از میدان اکولوژیک نسبتاً باریک^۱ برخوردار بوده که به زندگی در دامنه محدودی از شرایط محیطی تمایل بیشتری دارد. تحمل‌پذیری از نظر اکولوژیکی به این معناست که هرچه یک گونه با شرایط خاص یک محیط تطبیق پیدا کند و در آن شرایط تخصصی عمل کند، نسبت به تغییر شرایط محیطی تحمل کمتری خواهد داشت.

مهمترین شاخص ارزیابی صحت که در نرم‌افزار Biomapper قابل دسترس است شاخص بویس می‌باشد نمایه بویس برای نقشه‌های تولید شده به روش میانگین هارمونیک فاصله برابر با ۰/۹۲ بود که با توجه به وسعت زیاد منطقه، صحت مدل بسیار خوب ارزیابی می‌شود محققان دیگر همچون هیرزل و همکاران (Hirzel et al., 2001-2002)، هنگل و همکاران (Hengl et al., 2009) و سنگونی (Sanguni,)

1- Stenoecious

(2011)، از اعتبار سنجی متقابل و شاخص بویس برای بررسی دقت مدل در پژوهش‌های خود استفاده نمودند.

در نهایت به دلیل آنکه گونه لاله واژگون یک گونه در معرض خطر انقراض می‌باشد و جهت جلوگیری از انقراض نسل و حفظ وضعیت موجود، گونه‌های گیاهی تا حد امکان باید برای آن‌ها، رویشگاه جایگزین پیدا نمود. تا در مواقع ضروری مثل آتش سوزی و حمله آفات و... از انقراض آن‌ها جلوگیری شود. در نتیجه، به منظور حفظ گیاهان دارویی مهم، بایستی آن‌ها را در اراضی تخریب شده کشور کشت کرد. استفاده از روش‌های مدل‌سازی رویشگاه پتانسیل این امر را تسهیل می‌بخشد و علاوه بر احیای این اراضی، به حفظ تنوع زیستی نیز کمک شایانی می‌کند.

منابع

- جعفریان جلودار، ز. ۱۳۸۷. مدلسازی مکانی انواع پوشش گیاهی مرتع با استفاده از شاخص‌های اکولوژیک و تصاویر ماهواره‌ای. دانشگاه تهران. ۲۱۲ ص.
- چاهوکی، م.ع.، صفری، م.، آذرنیوند، ح.، مقدم، م.، فرح‌پورف م.، شفیع‌زاده، م. ۱۳۸۶. کاربرد رگرسیون لجستیک بر مطالعه بین حضور گونه‌های گیاهی و عوامل زیست‌محیطی. مجله پژوهش و سازندگی، ۷۶: ۱۴۳-۱۳۶.
- عبداللهی، خ. ۱۳۸۵. راهنمای جامع سیستم اطلاعات آب و زمین. www.iranhydrology.com
- مصطفوی، م.، علیزاده، ع.، کابلی، م. ۱۳۸۹. نقشه‌بندی شایستگی زیستگاه بهار و تابستان برای بز وحشی. مجله علوم منابع طبیعی، ۲: ۱۲۱-۱۱۱.
- Affian M. 2010. Identification and determination of some active ingredients of *Fritillaria imperialis* and relation of it to the habitat conditions, Western area of Isfahan province. M.Sc thesis. Natural resources faculty, Isfahan University of Technology.
- Agriculture and Natural Resources Research Center of Isfahan Province, 2011. <http://www.icrasn.com/indexf.htm>
- Eslamzadeh N., Hosseini S.M., Moradi H.R., Dehkordi F.A. 2009. Introduction of new habitats for *Fritillaria imperialis* using GIS. Journal of Environmental Science & Technology. Spring Special issue.
- Habibi L. 2007. Hubare habitat evaluation using ecological niche factor analysis (ENFA) and AHP methods in Naean. M.Sc. Thesis in Isfahan University of Technology.
- Hengl T., Sierdsema H., Radovi A., Dilo A. 2009. Spatial prediction of species distributions from occurrence-only records: combining point pattern analysis, ENFA and regression-kriging. Ecological Modeling, 220: 3499-3511.
- Hirzel A.H., Helfer V., Metral F. 2001. Assessing habitat-suitability models with a virtual species. Ecological Modeling, 145: 111-121.

- Karimi M.A. 2007. The micro propagation and karyotypes preparation of *Fritillariaimperialis*. MSc Thesis. Natural resources faculty, Isfahan University of Technology.
- Mozafarian V. 1996. Dictionary of Iran Plant Names. Farhang Moaser press.
- Memar Moshrefi M. 2008. The effects of cold, Gabrielen and data improving the quality and quantity of the premature culture of *Fritillaria* College of Agriculture Tarbiat Modares University Horticulture doctoral thesis.
- Najafi M. 2015. Modelling the habitat suitability of *Fritillaria imperialis* L. Using Ecological Niche Factor analysis (ENFA), Esfahan province. International Congress of Agricultural Sciences and Environmental, Tehran, Iran
- Neeti N., TVaclavik M., Niphadkar. 2007. Potential distribution of Japanese knot weed in Massachusetts. ESRI annual user conference.
- Omidi M., Kaboli M., Karami M., Salmanmahini A., Hasanzadeh Kiaee B. 2010. Modeling site suitability of Pantherapardussaxi color using Ecological Niche Factor Analysis in the Kolah Gazi National park, Isfahan. Journal of Environmental Science & Technology. 12(1).
- Safae M. 2012. Modeling potential habitat of *Astragalus verus* using Ecological niche factor analysis and logistic regression methods in Feridonshahr, Isfahan. MSc Thesis. Natural Resources College, Isfahan University of Technology.
- Sanguni H. 2011. Determining potential habitat of *Astragalus gossypinus* using Ecological niche factor analysis and AHP methods, Isfahan Province. MSc Thesis. Natural Resources College, Isfahan University of Technology.
- Songli F. Schibig J., Vance M. 2007. Spatial habitat modeling of American chestnut at Mammoth Cave National Park. Forest Ecology and Management. 252:201-207.
- Vaclavic T., Ortega M. 2008. Modeling potential distribution of Norway maple (ACER paranoids) in Massachusetts, USA. AAG conference in Boston.
- Yaghmaei L., Soltani S., Khodagholi, M. 2008. "Bioclimatic classification of Isfahan province using multivariate statistical methods", Int. J. Climatol. 121: 134-146.

